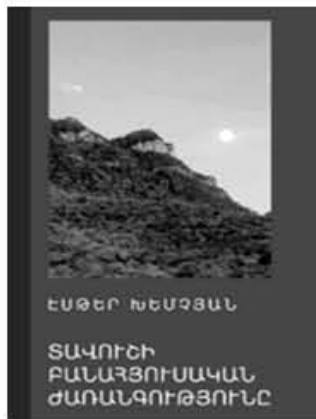

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉՅԱՆ. Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը,
Երևան, ՀԱԻ Հրատ., 2020, 232 էջ*:

Բանալի բառեր՝ է. Խեմչյան, Տավուշի բանահյուսություն, ժառանգություն,
բանահավաքչության պատմություն, ժանր, ավանդական կայուն բա-
նաձևեր, նախաբան, բանասաց:

ՀՀ ԳԱԱ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ հրատարակված «Տավուշի բանահյուսական ժառան-
գությունը» մենագրությունը վերջին հարյուր-

ամյակի ընթացքում պատմաազգագրական վերո-
հիշյալ տարածքում գրատված վիպական, քնա-
րական և ասույթաբանական բազմաժանր ու մե-
ծաքանակ նյութերի բանագիտական քննութ-
յունն է: Էսթեր Խեմչյանը իր նախորդների (Քաջ-
բերունի, Խաչատուր Նահապետյան, Մաթևոս
Մուրադյան, Վարդան Տեր-Հարությունյանց, Գե-
ղամ Թարվերդյան, Նիկոլ Սարգսյան, Սարգիս
Իսրայելյան, Արսզ Կարապետյան, Վերժինե
Սվազյան, Արտաշես Նազինյան) և իր հավաքա-
ծուների հիման վրա կատարել է բանագիտական
ինքնատիպ ուսումնասիրություն, որն իր տեսա-

կի մեջ առաջինն է հայ բանագիտության պատմության մեջ:

Հայաստանի Հանրապետության և պատմական Հայաստանի յուրա-
քանչյուր տարածաշրջան, առանձնանալով բանահյուսական երկացանկի ու
ժանրային կազմի ինքնատիպությամբ, ուրույն և կարևոր նշանակություն
ունի ազգային բանահյուսական ժառանգության ամբողջացման ու համա-
կողմանի ուսումնասիրության համար: Այս առումով Բ. Գ. Խ., բանագետ է.
Խեմչյանի աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայ բանագիտության մեջ:

Հիտադոտությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից՝ համապա-
տասխան ենթաբաժիններով, եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) ամ-
փոփումներից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկե-
րից, հավելվածից, ուր աղյուսակների տեսքով տրվում են Տավուշի գյուղերի
բնակչության կազմն (XIX դարավերջ) ու մարզի բանահյուսական նյութերի
պատկերն ըստ III փուլերի (XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարա-
վերջ) բանահավաքների Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
բանահյուսական արխիվում պահվող հավաքածուների:

Աշխատության ներածականում ներկայացվում է ուսումնասիրության
արդյունավետությունը, նպատակն ու խնդիրները, գրանց իրականացման տե-
սական և մեթոդաբանական հիմքերը:

* Ներկայացվել է 24 I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 03 III. 2021 թ.:

Առաջին գլուխը՝ «Բանահավաքչության պատմությունն ու բանասացները Տավուշում», ունի չորս ենթագլուխ («Պատմական ակնարկ», «Բանահավաքչությունը Տավուշի մարզի տարածքում», «Տավուշի բանասացները», «Արևմտահայ եկամուտ բանահյուսական նյութերի տեղայնացումը Տավուշում»), որի պատմաբանասիրական ակնարկում, փաստառատ նյութերով և ճշգրիտ հիմնավորումներով ներկայացվում է ուսումնասիրվող տարածաշրջանի պատմությունն ու բնակչության տեղաշարժերի, հայաթափման և վերաբնակեցման գործընթացների ընդհանուր պատկերը: Անդրադարձ է կատարվում մարզի տարածքում իրականացված բանահավաքչական աշխատանքներին, բանասացներին և բանահյուսական նյութի պահպանումն ու փոխանցումն ապահովող օջախներին:

Դիտարկումները հեղինակին բերել են այն եզրակացության, որ Տավուշի մարզի տարածքում XVIII դարավերջից մինչև XX դարասկիզբը ձևավորվել են ազգաբնակչության երեք հիմնական շերտեր. տեղաբնակներ, վերաբնակներ Արցախից ու Արարատյան դաշտից և ցեղասպանության հետևանքով 1915–1920 թվականներին գաղթած արևմտահայեր: Այս եռաշերտ հանրությունն էլ կրողն ու տարածողն է եղել տարածաշրջանի նյութական ու հոգևոր-մշակութային արժեքների:

«Բանահավաքչությունը Տավուշի մարզի տարածքում» ենթագլխում դիտարկվում են մարզի բանահյուսական արժեքների զարգացման, կենցաղավարման, վերացման բնականոն ընթացքն ու փոխանցված, պահպանված և շրջանառվող նյութերի ժամանակակից վիճակը: Տավուշի բանահավաքչության պատմությունը բաժանվում է երեք փուլերի՝ XIX դարավերջի գրառումներ (բանահավաքներ՝ Քաջբերունի, Խաչատուր Շահնազարյան, Մաթևոս Մուրադյան, Վահան Տեր-Հարությունյան), XX դարի 20–50-ական թվականների գրառումներ (բանահավաքներ՝ Գեղամ Թարվերդյան, Նիկոլ Սարգսյան, Սարգիս Իսրայելյան) և XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարավերջի գրառումներ (բանագետ-բանահավաքներ՝ Արտաշես Նազինյան, Արագ Կարապետյան, Վերթինե Սվազյան, Էսթեր Խեմչյան, Սերգեյ Վարդանյանի՝ 1978 թ. նախաձեռնած պատանեկան բանահավաքչական շարժման մասնակից տավուշցի դպրոցականներ և այլք):

Առաջին գլխի երրորդ՝ «Տավուշի բանասացները» ենթագլխում հեղինակը կարևորում է ավանդապահ բանասացների դերը բանահյուսական ժառանգության պահպանման և վերարտադրման գործում՝ հատկանշելով ասացողական ավանդույթները հաջորդ սերունդներին փոխանցելու նրանց ջանքերը:

Ուշագրավ է Հայաստանի արևմտյան ու արևելյան հատվածների բանահյուսական նյութերի փոխազդեցությունների և փոխներթափանցումների խնդիրը, որին բանագետն անդրադառնում է «Արևմտահայ եկամուտ բանահյուսական նյութերի տեղայնացումը Տավուշում» ենթագլխում. եկվոր և տավուշցի բանասացները երկուստեք օգտվել են միմյանց երկացանկերից, փոփոխություններ կատարել դիպաշարերում, ընդօրինակել ասացողական նրբություններ և այլն:

Մենագրության երկրորդ՝ «Տավուշի վիպական բանահյուսությունը» ծավալուն գլուխը բաղկացած է վեց ենթագլուխներից («Տավուշի հրաշապա-

տում հեքիաթները», «Արևելքի պատմավիպական կերպարները Տավուշի բանահյուսության մեջ», «Կենդանական հեքիաթ», «Ավանդական կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում», «Զրույցի ժանրը Տավուշի բանահյուսության մեջ», «Զվարճախոսություն»), որտեղ հանգամանալից քննություն են առնված Տավուշի բանահյուսական ժառանգության ժանրային կազմն ու առանձին ժանրային դրսևորումները: Անդրադառնալով վիպական բանահյուսությանը՝ հեղինակն առանձնացրել է մարզի բանահյուսական ավանդույթում տարածված և ակտիվորեն կենցաղավարած ժանրն իր հիմնական տեսակներով՝ հրաշապատում, իրապատում ու կենդանական հեքիաթներ: Ընդգծվել են Տավուշի հեքիաթներին բնորոշ բանահյուսական հնարաններն ու ժանրակազմ հատկանիշները: Քննության են արժանացել մարզի բանահյուսական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ զբաղեցնող և տարածում գտած եկամուտ սյուժեները, մասնավորապես՝ արևելյան թեմատիկայով ստվարաքանակ նյութերը, որոնց հերոսներն արևելյան ժողովուրդների բանավոր ավանդույթից փոխառնված պատմավիպական կերպարներ են (Սողոմոն Իմաստուն, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Դանանդա Բահլուլ, Խիկար Իմաստունի, Լոխման Հեքիմ, Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Նադիր Շահ):

Մեծարժեք է «Ավանդական կայուն բանաձևերը Տավուշի հեքիաթներում» ենթագլուխը, որը հեքիաթներում մշտապես անփոփոխ կրկնվող լեզվադարձվածային կայուն կաղապարների և դրանց տարատեսակների առաջին քննախույզ վերլուծությունն է հայ բանագիտության պատմության մեջ: Ուսումնասիրության շրջանակներում է. Խեմճյանը հանգամանորեն քննության է ենթարկել Տավուշի հեքիաթների ավանդական կայուն բանաձևերի բոլոր տեսակների (սկսվածքային, միջնամասային, եզրափակիչ) կիրառման ձևերն ու գործառույթները՝ բացահայտելով այդ կաղապարների հեքիաթային ժամանակի և տեղի ծագումնաբանությունն ու սնուցման աղբյուրները: Տավուշի սկսվածքային, միջնամասային և եզրափակիչ բանաձևերի քննությունն ու դասակարգումը, ըստ կիրառության, հնարավորություն են տվել հեղինակին պնդելու, որ դրանք, տեղական ինքնատիպ առանձին դրսևորումներով հանդերձ, նույնական են պատմաազգագրական հարևան շրջանների հեքիաթային բանաձևերին և հանդես են եկել տեղական խոսվածքի լեզվամիջոցների, բառամիջոցների ու ասույթաբանական տեսակների առատ օգտագործմամբ, որը հնարավորություն է տվել ստեղծել տարբերակների բազմազանություն: Ուսումնասիրելով Տավուշի հեքիաթների բանաձևաստեղծման առանձնահատկություններն ու ավանդական արտահայտչամիջոցները՝ հեղինակը դիտարկում է նաև հեքիաթից տարանջատված չափածո նախաբանները և դրանց տեղական դրսևորումները՝ գրաված իբրև առանձին ինքնուրույն միավորներ:

«Զրույցի ժանրը Տավուշի բանահյուսության մեջ» և «Զվարճախոսություն» ենթագլուխներում նշվում են մարզի վիպական բանահյուսության մեջ կենցաղավարող զրույցների երկու տիպ (ավանդական և իրապատում զրույցներ), իսկ տավուշյան զվարճախոսություններն, ըստ գլխավոր գործող անձի, ստորաբաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ անվանակիր, անանուն, բնակավայրի անունով տարբերակվող:

Աշխատանքի երրորդ՝ «Տավուշի քնարական և ասույթաբանական բանաստեղծություններ» գլխում, որն ունի երկու ենթագլուխ («Քնարական բանաստեղծություն», «Ասույթաբանական բանաստեղծություն»), ներկայացվում են Տավուշի բանաստեղծության քնարական ու ասույթաբանական ժանրերը, դրանց ծագումնաբանությունը, սկզբնավորման և զարգացման նախապատմությունը, առանձին տեսակների տարածվածությունն ու դրսևորման տեղական առանձնահատկությունները: Քնարական բանաստեղծության առանձին տեսակների քննությունն են առնված սիրերգեր, ծխական, աշխատանքային, հայրենասիրական, ռազմի և զինվորի, օրորոցային ու մանկական, աշուղական, տեղական ստեղծագործողների երգեր, ինչպես նաև խաղիկներ ու հիշատակներ:

Մարզի ավանդական երգային մշակույթը ստորաբաժանված է երկու խմբի՝ ա) հնագույն ժամանակներում ստեղծված և ողջ կյանքում ժողովրդին ուղեկցած ավանդական երգեր, բ) նորագույն ժամանակներում (XX դար) ստեղծված հեղինակային ու տեղական ստեղծագործողների երգեր, որոնք շարունակում էին ժողովրդական երգի ավանդույթները:

Ասույթաբանական ժանրերից դիտարկվում են տավուշյան ասացվածքների և առածների, անեծքների ու օրհնանք-բարեմաղթանքների, հմայական աղոթքների և հանելուկների տարատեսակությունն ու ինքնատիպությունը: Ասույթաբանական բանաստեղծության ամենատարածված և կենսունակ ժանրերից հեղինակն առանձնացնում է առած-ասացվածքները, որոնք, փոքր ծավալի մեջ խտացնելով ժողովրդի կենցաղի, պատմության, սոցիալական հարաբերությունների, հոգեբանության ու մտածելակերպի դրսևորումները, ձեռք են բերում ճանաչողական նշանակություն և արտացոլում պատմա-ազգագրական տարածքի բուսական և կենդանական աշխարհները, կենցաղը, սովորույթները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ու կոնկրետ անձանց հետ առնչվող իրադարձությունները:

Հեղինակն անդրադարձել է Տավուշում ցայսօր ակտիվորեն կենցաղավարող անեծքի, աղոթքի, օրհնանքի և բարեմաղթությունների ժանրերին՝ քննելով մարդում նկատվող ավանդական որոշ անեծքների տեղայնացման երևույթը, անեծքներին հակազդող պատասխան բանաձևերն ու հմայական աղոթքներին ուղեկցող հմայագործման ծեսերը:

Նկատենք, որ աշխատության մեջ բանաստեղծական ժանրերի ուսումնասիրությունը հավասար հիմունքներով չի կատարվել. քնարական և ասույթաբանական ժանրերն ավելի հպանցիկ են քննվել, հետևաբար, ցանկալի կլիներ տեսնել բոլոր ժանրատեսակների խորաքննին վերլուծությունը:

Քանի որ մենագրության շրջանակներում առաջին անգամ բանագիտական հետազոտության են ենթարկվել հայ ժողովրդական հեքիաթների ավանդական կայուն բանաձևերն իրենց բոլոր տարատեսակներով, ինչն աննախադեպ է հայ բանագիտության պատմության մեջ, ուստի, կարծում ենք, չահեկան կլինի հետազայում գիրքը տպագրել նաև օտար լեզվով՝ հայ բանաստեղծության ժանրային և բանաձևային համակարգերով հետաքրքրվող ու համապարփակ տեղեկություններ փնտրող օտարախոս բանագետների, ընթերցողների համար:

«Տավուշի բանահյուսական ժառանգությունը» մենագրության հեղինակ է. ինքնաշարժ, լավագույնս տիրապետելով տարածաշրջանի անցյալում և ներկայում գրառված բանահյուսական ժառանգությանը, տեսական ուսումնասիրության միջոցով վեր է հանել մարզի հարուստ բանահյուսության առանձնահատկությունները և տեղական նրբերանգներն ու կարևորել դրանց տեղը համահայկական բանահյուսական ժառանգության մեջ:

ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱՅՐԻՅԱՆ

Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսություն և պատմության բաժնի գլխաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բանավոր և գրքային ավանդույթների բազմազան կապեր, գրականություն-բանահյուսություն փոխազդեցություններ, հայ ժողովրդական հեքիաթների ծիսահավատալիքային տարրեր: Հեղինակ է 15 հոդվածի: hayriyan.1976@mail.ru